

**Структурно-семантичні моделі фразеологічних одиниць у
діахронії (на матеріалі німецької мови)**

Утворення фразеологізмів за певними моделями ґрунтується, з одного боку, на психологічній стійкості лінгвістично закріплених образних асоціацій, з іншого боку, на внутрішньомовних закономірностях створення нових мовних одиниць за відпрацьованими моделями. У процесі структурно-семантичного моделювання фразеологічних одиниць (ФО) спостерігається відносна стабільність між переданою ними семантичною інформацією й граматичною структурою. У нашому дослідженні ми застосовуємо термін „фразеологізм” як загальне поняття (гіперонім) для позначення фразеологічних одиниць усіх видів, а термін „ідіома” – для позначення так званого „ядра” фразеологічного складу мови, тобто тих фразеологічних одиниць, яким властива повна ідіоматичність. Як синонім до слова „фразеологізм” застосовуємо ще й термін „фразеологічна одиниця” і, як частковий синонім, – „усталене словосполучення” (УС). Для позначення сполучень ідіоматичного й неідіоматичного типу в роботі послуговуємося терміном „структурно-семантична модель”. Вважаємо, що за єдиною структурно-семантичною моделлю формуються ФО, близькі за синтаксичною структурою і компонентним складом та об'єднані однотипним значенням.

З одного боку, і слово, і фразеологізм – мовні знаки. Мовний знак, у свою чергу, пов'язує поняття й акустичний образ. Отже, змінюючи акустичний образ, мовний знак змінюється лише частково, адже поняття залишається незмінним. Швейцарський лінгвіст Ш. Баллі (як зазначає О.В. Кунін) стверджував, що ознакою фразеологічного звороту є можливість або неможливість підставити слово-ідентифікатор [Кунін 1996, 12]. В.В. Виноградов також схиляється до думки, що слова і ФО тотожні.

Підтвердження цьому знаходимо у визначеннях типів ФО: „основною ознакою фразеологічного зрощення виступає його семантична неподільність..., воно являє собою семантичну одиницю, однорідну зі словом [Виноградов 1947, 340]”. Існує ще один аргумент на підтвердження теорії еквівалентності. Як слова, так і фразеологізми вносяться у мовлення в готовому вигляді. Проте, з іншого боку, ототожнюючи слово і фразеологізм, ми мимоволі відносимо останній до сфери лексикології. Але, як було з'ясовано вище, ФО належать швидше до суперсинтаксичного рівня. Це визначається специфічними властивостями їх семантики та узагальнено-абстрагуючим характером.

Значення фразем формується у процесі складного перегрупування денотативно-конотативних елементів у семантичній структурі слів-компонентів фразеологізму й остаточно завершується інтеграцією цих переосмислених лексичних значень із граматичними значеннями відповідних синтаксичних моделей. Сутність інтеграції лексем у нову одиницю мови – фразему – полягає у втраті значення детермінованих лексем, які, поєднуючись із лексичним значенням зумовлюючого компонента, утворюють якісно новий „сплав” – семантику фраземного знака. Лексичні компоненти, поєднуючись у межах того чи іншого знака в семантично неподільне ціле, втрачають знакову природу одиниць попереднього рівня і „перероджуються” в конститутивно-розрізнявальні елементи одиниць вищого рівня [Алефіренко 1984, с. 43-44].

Як доводить практика, багато ФО не мають слів-ідентифікаторів, а можуть ототожнюватися лише за допомогою змінних словосполучень. Водночас фразеологізми надають мовленню емоційного забарвлення. В.М. Мокієнко особливо акцентував увагу на експресивності як характерній ознаці ФО [Мокиєнко 1989, 5]. Як правило, рідко знаходиться слово-еквівалент, яке б такою ж мірою передавало ту виразність, що притаманна фразеологізмам [Кунин 1996, 13].

Природа фразеологізмів та компонентів, що входять до їх складу, не проста і суперечлива. Спробуємо з'ясувати деякі аспекти, пов'язані з цим питанням. Із проблемою усталеності (стійкості) ФО пов'язане питання фразеологічного прототипу. Фразеологічна стійкість – це „об'єм інваріантності, який властивий різним аспектам ФО, який обумовлює їх відтворюваність в готовому вигляді [Кунин 1996, 43]”. Пояснити це визначення можна таким чином: словосполучення стає фразеологізмом лише тоді, коли воно регулярно відтворюється в мовленні різних людей і зустрічається в багатьох контекстах. Передумовою виникнення фразеологізму є іноді несподіване сполучення слів. Із цим пов'язане поняття фразеологічного прототипу, під яким розуміємо мовні одиниці, сполучення слів, що стали підґрунтям для утворення ФО. В.М. Мокієнко також стверджує, що більшість фразеологізмів першопочатково були вільними сполученнями [Мокиєнко 1989, 16]. Внутрішня форма ФО визначена її прототипом. Шлях, який проходить зворот, що є фразеологізмом, – це становлення його сталості [Кунин 1996, 46].

Зовнішня ознака, яка розрізняє слово і ФО, – цільнооформленість слова і нарізнооформленість фразеологізму. Під нарізнооформленістю слід розуміти особливу будову синтаксичної єдності, яка полягає в тому, що її компоненти є окремими словами. Цільнооформленість полягає в загальному граматичному оформленні всіх складових елементів [Кунин 1996, 52]. Найчастіше доводиться посилаючись на цю теорію під час аналізу системних зв'язків, зокрема при розгляді фразеологічних варіантів.

Незважаючи на те, що компоненти фразеологізму завдяки своїй деактуалізації позбавлені основних ознак слова, вони певним чином беруть участь в утворенні фразеологічного значення. Внаслідок цього вони наділені певною долею семантичної самостійності. Механізм утрати словом у складі ФО свого первинного значення та процес деактуалізації можна описати таким чином: виступаючи складовою частиною вільного словосполучення, слово є самостійною лексичною одиницею, проте у структурі фразеологізму

воно втрачає зв'язок зі своєю сферою семантичних та синтаксичних функцій, позбавляється самостійного значення і, стаючи компонентом ФО, деактуалізується внаслідок метафоричного переосмислення виразу в цілому. Отже, загалом компоненти не мають свого реального номінативного значення. Втім, вони не повністю втрачають свою семантику і якоюсь мірою впливають на загальне значення фразеологічного звороту. Від ступеня втрати компонентами власне словесних особливостей і залежить цілісність значення фразеологізму.

Підсумувати сказане вище можна словами фразеолога В.Г. Гака: „У фразеологічних виразах власне значення слова послаблюється, що створює умови для зрушень у значеннях. Водночас у них проявляється „закон позначуваного”, яке стає автономним щодо свого позначеного і привносить у вираз свої власні конотації, що змінюються з епохою. Все це робить фразеологічні вирази семантично дуже багатими, виразними [Гак 1988, 166]”.

Як зазначалося, лексеми, стаючи складниками фразеологізмів, утрачають своє номінативне значення внаслідок переосмислення. Під час переосмислення досить вагому роль відіграє прототип ФО, який передуює появі фраземи. Якщо прототип відсутній, то переосмислюються лексеми, що входять до складу певного фразеологічного звороту. Таке явище зумовлене лінгвальними й екстралінгвальними чинниками. Отже, фразеологічне переосмислення – це повне або часткове образне перетворення значення прототипу фразеологізму (чи фразеологічного варіанта), яке ґрунтується на семантичному зрушенні [Кунин 1996, с. 134].

Знакова природа фразеологізмів вимагає з'ясування внутрішньої організації цього типу мовних одиниць і тих особливостей, що визначають їхнє формування й функціонування в мові та мовленні. У фразеологізмів є загальні риси як із мотивованими однослівними, так і з багатослівними нефразеологічними номінативними одиницями. Проте вони відрізняються від них специфікою своєї внутрішньої організації. Під час інтерпретації

фразеологізмів як особливого типу вторинної номінації цілком обґрунтованим є положення про те, що будь-яке нове позначення спирається на вже існуюче відповідно до певної конвенції [Серебренников 1977, 321].

Побудовані за участю двох і більше лексичних одиниць, фразеологізми виконують цілісну номінативну функцію й мають значення, відмінне від простого сумарного значення своїх компонентів. Під час формування змісту фразеологізмів важливу роль відіграє *номінативний контекст* як глибинна взаємодія двох і більше найменувань у межах вторинного утворення. Поняття *номінативного контексту* пов'язується з використанням Г. Фреге терміном *indirekter Kontext* для позначення слів, які вживаються непрямо (*indirekt*) й отримують власну істинність тільки залежно від істинності іншого слова, що входить до складеного найменування [Серебренников 1977, 81]. Взаємний зв'язок складових компонентів зумовлюється можливістю актуалізації й активації в них змістовних елементів, що належать до цілісної семантики, проте зазвичай виступають латентними і входять до внутрішнього, глибинного прошарку семантичної структури. Елементи такого типу не пов'язуються з основними відмінними ознаками позначуваного, однак вони внутрішньо усвідомлюються мовцями, що й дозволяє пристосувати їх до умов номінативного контексту.

У нашому дослідженні фразеологізми розглядаємо як модельовані комплексні знаки, тобто складені, що об'єднують в одну структуру кілька готових знаків мови [Кубрякова 2002, с. 240], утворення яких пов'язане з різними семантичними трансформаціями. О.С. Кубрякова вказує на той факт, що значення кожного комплексного знака в мові становить композиційну функцію значень складових знаків і відношень між ними [Кубрякова 2002, 7], а описати композиційну семантику кожного комплексного знака мови – означає схарактеризувати можливі типи взаємодії одиниць усередині цього знака або ж типи взаємодії певного знака з іншими знаками в різних конструкціях і аранжуваннях [Кубрякова 2002, 8]. Вважаємо, що такий підхід доцільний, оскільки комплексні знаки (у нашому випадку – це

фразеологізми) служать для організації й об'єктивізації нових концептуальних структур (тобто структур знання про позначену сутність), „... нової інформації шляхом їхнього підведення під наявні конвенціональні моделі [Кубрякова 2002, 10]”.

Структурна модель – один із найпростіших варіантів моделювання, що має здатність передавати граматичну будову відповідного усталеного словосполучення (УС). Частотність структурних моделей є підтвердженням продуктивності тієї чи іншої моделі. Вона вказує на частини мови, до яких належать компоненти ФО, на морфемний склад компонентів, на їхню послідовність у фразеологізмі. Семантична модель відображає лексико-семантичні категорії компонентів словосполучення і тип семантичного зв'язку між ними. Застосування семантичного моделювання дозволяє виявити продуктивність певних моделей. Фразеотворчий тип УС найкраще демонструється завдяки структурно-семантичній моделі, яка описує граматичну й семантичну структуру словосполучення і тип семантичного зв'язку між його компонентами. Саме структурно-семантична модель уможливорює всебічний підхід до аналізу побудови ФО.

Слідом за В.М. Мокієнком вважаємо, що розуміння моделі припускає відображення в ній внутрішньої сутності мовної одиниці того чи іншого масштабу [Мокиенко 1989, 40], тобто в цьому випадку семантики комплексних знаків, до яких ми відносимо фразеологізми. Внутрішня модель означає, що дві й більше складових мови (або іншої структури) чимось подібні одна до одної і що ця подібність переживається [Мокиенко 1989, 53].

Модельованість, характерна для всіх рівнів мови, одночасно є структурним поняттям. Виходячи з визначення структурної фразеологічної моделі В.М. Мокієнка [Мокиенко 1989, 41] і беручи до уваги факт розгляду вчення про словотвір у межах синтаксису, що приводить до розуміння великої частини словесних утворень як результату трансформацій, що не торкаються глибинної структури синтагми, а лише надають останній іншої поверхневої структури, тобто нарізнооформленість, дамо визначення

структурної моделі комплексного знака. Структурна модель комплексного знака – це такий тип синтаксичної конструкції, за яким утворюється ряд стійких нарізнооформлених комплексних знаків. Структурна модель – це каркас комплексного знака й один із чинників, що забезпечують його стійкість і відтворюваність, певною мірою, регулюючи його семантичну тотожність.

Слідом за В.М. Мокієнком під структурно-семантичною (фразеологічною) моделлю розуміємо структурно-семантичний інваріант стійких сполучень, що схематично відображає відносну стабільність їхньої форми і змісту [Мокиенко 1989, 53]. Отже, структурно-семантична модель комплексного знака – це єдність семантичних і структурних типів, а моделювання – це комплекс критеріїв, що сприяють ідентифікації регулярності / нерегулярності системи.

Аналіз структурно-семантичних моделей досліджуваних одиниць – не самоціль, а лише один із способів наближення до семантичних властивостей комплексних знаків, тому що саме характер моделювання фразеологізмів забезпечує розуміння нарізнооформлених знаків носіями мови у процесі різних мовних трансформацій, саме модельованість фразеології стимулює постійне відновлення її складу, появу нових фразеологічних серій на основі старих структурно-семантичних схем.

У термінах когнітивної лінгвістики фразеологізми характеризуються наявністю когнітивної моделі інтеграції двох фреймів, тому що на зовнішньому, структурному рівні названі вище одиниці зумовлені як мінімум двокомпонентним складом. Джерелом формування значення є не значення слів-компонентів (прямі або похідні), а пов'язані з ними фрейми й сценарії – знання про типові ситуації, об'єкти й способи поведінки. У цьому випадку значення комплексних знаків може описуватися як результат концептуальних перетворень фреймів.

Щодо нарізнооформлених комплексних знаків, то варто звернути увагу на розходження структур, які беруть участь у вираженні того чи іншого

значення в діяхронії і як основний процес назвати збільшення структурної розмаїтості моделей. Моделювання є особливим видом класифікації і, як усяка класифікація, воно умовне: це значить, що моделі можуть охоплювати різний обсяг матеріалу.

Структурно-семантичні моделі фразеологізмів розрізняються з погляду синхронії й діяхронії. У синхронному плані вони є моделями фразеотворчих структур низки фразеологічних одиниць сучасної мови, що співіснують, а в діяхронійному слугують моделями продуктивних фразеотворчих процесів, іншими словами є моделями опису й діяхронійного фразеотворення. Слід мати на увазі, що продуктивність моделі не завжди корелює з її частотністю.

Інакше кажучи, діяхронійне фразеотворення вивчає реальні процеси утворення комплексних знаків протягом історичного розвитку мови, а також історичні зміни фразеотворчої структури конкретних комплексних знаків (наприклад, спрощення й перерозподіл). Синхронне фразеотворення студіює не стільки процеси, скільки відносини між знаками, що співіснують на одному синхронному зрізі мови.

Етика середньовіччя є однією із найпродуктивніших фразеологічних сфер. Причини зростання фразеологічної активності розглянутих нами лексичних одиниць полягають у їхній семантичній трансформації (так, із правової й релігійної сфер багато чого переноситься у сферу емоційного, духовного, суспільного) і в розвитку багатозначності, у підготовленості німецької мови в типологічному розумінні до утворення нових фразеологічних одиниць за вже усталеними типовими семантико-синтаксичними моделями.

Весь корпус досліджуваних фразеологічних одиниць було розподілено за моделями. Модель забезпечує тотожність словосполучення і його усталеність. Оскільки домінуючою ознакою цілісності УС ми вважаємо семантику, під час побудови моделі за основу сприймалося значення. Потім визначалася структура словосполучення, за якою утворюється низка ФО і варіантів. У дослідженні будемо послуговуватися терміном структурно-

семантична модель щодо комплексних знаків ідіоматичного й неідіоматичного типу, оскільки змодельованими є всі комплексні знаки фразеологічного типу: дієслівно-іменні УС і номінативні ФО, парні формули, компаративні УС. Специфіка моделей ідіом визначається образністю як однією із складових, які забезпечують збереження ФО в діяхронії.

Якщо розглядаємо стійкість як властивість структурно-семантичної моделі, то останні повинні зберігатися в діяхронії. Саме вони забезпечують тотожність словосполучення протягом історії мови. Порівнюємо моделі УС неідіоматичного й ідіоматичного типу в різні періоди для того, щоб установити їхні константні й змінні властивості, простежити їхній розвиток у діяхронії. Під час аналізу будемо виходити із семантики словосполучень, щоб з'ясувати, які структури реалізують те саме значення в різні періоди.

Продуктивність – одна з характерних рис фразеотворення. Особливого значення вона набуває під час характеристики фразеотворчих моделей, які виступають центральним механізмом у творенні фразеологізмів. Продуктивність розуміємо як фразеотворчу активність, тобто здатність того чи іншого фразеотворчого елемента утворювати нові ФО. Фразеотворчий тип УС найкраще відображає структурно-семантична модель.

Продуктивними вважаємо такі моделі, за якими на певному етапі розвитку мови утворюються нові фразеологізми. Продуктивність не є постійною рисою моделі. Вона може в певний період розвитку мови змінити характер своєї активності. Аналізуючи фактичний матеріал, ми не ставили перед собою завдання детально описати наявні моделі, оскільки нас цікавить лише продуктивність окремих утворень. Тому на особливу увагу заслуговують дієслівно-іменні, номінативні УС, парні формули, компаративні ФО. Вони представлені великою кількістю одиниць у давньоверхньонімецькому (двн.), середньоверхньонімецькому (свн.) і ранньонововіверхньонімецькому (рнвн.) періодах. Продуктивність моделі не завжди корелює з її частотністю. Найбільш

продуктивними виявляються моделі, що функціонують у різні періоди без змін із боку структури й семантики.

Під час характеристики моделі окрім продуктивності й кількісного об'єму використовується поняття уживаності компонентів цієї моделі в текстах різних жанрів. Уживаність завдяки багатьом обставинам може стати однією з причин, яка послаблюватиме або підсилюватиме продуктивність певної моделі. У німецькій мові існує пряма залежність від того лексико-стилістичного прошарку, у якому знаходять своє застосування компоненти конкретної моделі. По-перше, у текстах різних жанрів продуктивність тих самих моделей може варіюватися. По-друге, різні стильові прошарки мови відрізняються один від одного набором певних моделей, специфічних для того чи іншого стилю. Отже, в німецькому фразеотворенні представлено: а) моделі з різним ступенем продуктивності залежно від лексико-стилістичного прошарку, у якому вони використовуються; б) моделі, які вживаються переважно в текстах певного жанру; в) універсальні моделі, продуктивні в різних за тематикою творах.

Продуктивність УС виражається, наприклад, у тому, що в усіх функціональних стилях VIII-XVII ст. дуже поширені аналітичні дієслівно-іменні сполучення з прийменником, що репрезентують один із видів дієслівних УС. У діахронії спостерігається збільшення прийменникових дієслівно-іменних УС, що пов'язано з необхідністю вираження нових значень. З огляду на це розрізняємо дві великі групи дієслівних УС: із загальним значенням стану та із загальним значенням дії.

УС із загальним значенням стану поділяємо на підгрупи зі значенням: „перебувати в якому-небудь стані”; „привести кого-небудь у який-небудь стан”; „потрапити в який-небудь стан”; „вивести зі стану”; „вийти зі стану”; „залишати кого-небудь у якому-небудь стані”. У текстах ділової прози виявлено всі підвиди моделей, що мають значення стану. Компонентами таких УС є іменники, що позначають духовний (*geist*), емоційний (*freude*) або фізичний стан (*tod*), дієслова зі значенням

переведення в стан (*bringen*), переходу в стан (*komen*), перебування в стані (*sein, bleiben*), прийменники з просторовою семантикою (*in, zu, bei*). До особливостей досліджуваних пам'яток можна віднести переважання таких структурно-семантичних конструкцій:

1) „привести в який-небудь стан”, компонентами яких є абстрактні іменники й дієслова, що мають значення „переведення в який-небудь стан”: *bringen, tun, legen, geben*, а також прийменник із просторовою семантикою: „*jmdm.* іменник (стан) + *bringen, geben*” => „привести в який-небудь стан”; „*jmdn.* + *zu / in* + іменник (стан) + *bringen, tun, legen, geben*” => „привести в який-небудь стан” (*den ban bringen, den gnad bringen, guten frommen und nutz bringen, freiheit geben; zu banne tun, ze wissen tun, zu tod bringen, zu schaden bringen*).

2) „прийти в який-небудь стан”. У моделях із цим значенням використовуються абстрактні іменники й дієслова, що позначають перехід у стан: *komen, gehen, fallen*: „*in* + іменник (стан) + *komen, gehen, fallen*” => „прийти в який-небудь стан” (*in (grossen) haß komen, in (grosse) bekorunge vallen, in (grossen) schrecken vallen, in unglücke vallen*). Специфікою цієї моделі в текстах ділової прози є переважання іменників із негативною семантикою.

Щодо структурної стійкості моделі, то та ж сама структура часто використовується в різні періоди для передавання одного значення. Так, для реалізації семантики „привести кого-н. в який-н. стан духу” у різні періоди вживаються безприйменникові й прийменникові УС із компонентом-іменником, що позначає емоційний, духовний стан. Модель „одержувати, здобувати що-н.” реалізується лише в дієслівно-субстантивних сполученнях, у яких дієслівний компонент має семантику придбання.

Для передавання значення „виразити що-н.” характерні безприйменникові конструкції з дієсловами із семантикою постачання, говоріння й дії. Зафіксовано небагато прийменникових конструкцій,

побудованих за моделлю *ze* + абстрактний іменник / конкретний іменник + *geben*.

Водночас у діахронії спостерігається розходження структур, що беруть участь у вираженні того чи іншого значення. Основним процесом є збільшення структурної розмаїтості моделей. Так, модель із семантикою „перебувати в якому-н. стані духу” у свн. період представлена не тільки дієслівно-субстантивними й прийменниковими конструкціями (як в інші періоди), а й структурою з компонентом – прикметником, прислівником. При цьому вони сполучаються з іменником, що позначає „вмістилище почуттів”: абстрактний іменник „вмістилище почуттів” + *stên* + *jmdm.* + прикм. / присл.; прикм. / присл. + *muot* + *sîn* або виступають як окремі компоненти: *(es)* + *stên* + *jmdm.* + прикм. / присл.; *jmdm.* + *geschehen* + прикм. / присл. У рнвн. період зустрічаємо тільки одну подібну модель: прикм. / присл. + *gên* (*müssig, übel gân*).

У рнвн. період значення „прийти в духовний стан” реалізується тільки прийменниковими структурами. Модель „вийти з якого-н. стану духу” непродуктивна у двн. період і представлена лише двома сполученнями (*zornes, untarmuati lazzan*). У свн. період, крім безприйменникових конструкцій, зафіксована прийменникова модель, що зберігається й у рнвн. період (*aus Verlegenheit, außer Fassung kommen*).

Якщо семантика й структура моделей УС є відносно стабільними (що не виключає можливості змін), то лексичне наповнення моделей у діахронії вирізняється великою розмаїтістю, насамперед завдяки дієслівним компонентам. Одні з них згодом виходять з ужитку або втрачають активність, інші, навпаки, втягуються до сфери утворення ФО. Зміни можуть стосуватися й іменних компонентів. Так, деякі групи УС розширюються за рахунок уживання в них нових іменників.

Продуктивність зазначених словосполучень цілком відповідає тематиці текстів – фіксувати певні дії, що відбуваються або відбулися, та їхні результати. Можна простежити зв'язок цих моделей з тематико-

ідеографічним угрупованням фразеологізмів. УС, що входять до моделей, відбивають такі теми: накладення церковного покарання: *sich aus dem ban lassen, in de achte leggen, in acht bringen, in die acht komen, in ban bringen*; винесення судового вироку: *urteil geben, ein urteil machen, recht geben, zu urteil komen, zu recht komen*.

Здебільшого значення ФО зберігається в діахронії. Зміни виявляються в збільшенні семантичної розмаїтості моделей. Так, серед конструкцій із загальним значенням стану в рнвн. мові, як показує наш матеріал, розвиваються моделі зі значенням „змінити фізичний стан”, „позбавити кого-небудь від якого-небудь душевного стану”, „знайти вихід із ситуації”, наприклад, „*jmdn. + zu + іменник (фізичний стан) + bringen* => „змінити стан”; „іменник, що позначає вихід + *finden*” => „знайти вихід”.

Розглянемо другу велику групу структурно-семантичних моделей із загальним значенням дії. Усі моделі УС цієї групи, характерні для свн. періоду і зафіксовані в текстах ділової прози. Це – „починати що-небудь”, „припиняти що-небудь”, „віддати що-небудь у розпорядження кого-небудь”, „одержувати”, „відняти”, „висловити що-небудь”.

У структурному сенсі продуктивні прийменникові й безприйменникові дієслівно-субстантивні конструкції. До складу моделей входять абстрактні й конкретні іменники, дієслова із широкою семантикою, рідше компоненти – прикметники або прислівники. Найбільш актуальними для досліджуваних текстів виявилися такі моделі УС:

1) „надати що-небудь в розпорядження кого-небудь”, що реалізується безприйменниковими й прийменниковими конструкціями. Компонентами є конкретні й абстрактні іменники, дієслова зі значенням постачання: „*jmdm. + іменник + geben*” => „надати що-небудь в розпорядження кого-небудь” (*den lon geben, mietewan geben*), „*zu + іменник + geben, bringen*“ => „надати що-небудь у розпорядження кого-небудь” (*zu lon geben, zu busse geben, zu einem man geben, zu oren bringen*);

2) „відняти, позбавити”: *das leben absagen, leib und gut nemen, das leben nemen, ein grossen raub nemen; umb leib und gut bringen, an leib und gut strafen, umb leib und leben fangen;*

3) „висловити що-небудь (усно або письмово)”: *amen antworten, antwort geben, den bericht geben, einen abschied geben; zu antwort geben, aufs pappir bringen / zu pappir bringen, zu kennen geben, zu wissen geben, in spotweis reden;*

4) „одержувати, здобувати що-небудь”. Ця модель реалізується тільки безприйменниковими дієслівно-субстантивними УС. Компонентами є конкретні й абстрактні іменники, дієслова зі значенням придбання: „іменник + *gewinnen*” => „придбати що-небудь” (*das böst gewinnen, die stat gewinnen, grosse begirde gewinnen*).

Оскільки дієслово є основою дієслівних УС, розглянемо зміни, що відбуваються з цим компонентом. Діахронічний аналіз показує, що одні дієслова згодом виходять з ужитку (двн. *eigan, givahan*) або втрачають активність (свн. *faeren*), інші, навпаки, широко використовуються у сфері утворення УС (*komen, fallen, legen*).

Проведений порівняльний аналіз дозволив визначити фразеологічно найактивніші дієслова: *tun, machen, haben, halten, komen, geben, bringen, tragen*. Активність дієслів може змінюватися, зокрема, збільшуватися. Це стосується дієслів *geben, sein, legen, gehen, halten, machen* у рнвн. період порівняно з двн. і свн. періодами.

Специфіка цих дієслів полягає в тому, що вони мають високу частотність в утворенні різноманітних структурно-семантичних моделей. Розглянемо це на прикладі деяких дієслів. Так, *bringen* бере участь в утворенні моделі „дієслово + прийменник + абстрактний іменник”, що має значення: „привести в який-небудь стан”

двн.	свн.	рнвн.
<i>in flucht bringen</i>		<i>in die flucht bringen</i>
<i>ze scaden brigan</i>	<i>ze schaden bringen</i>	<i>zu / in schaden bringen</i>
	<i>ze tode bringen</i>	<i>zu dem tod bringen</i>

і „відняти, позбавити чого-небудь” – рнвн. *umb sein leben bringen* – нн. *ums Leben bringen*.

Варто зчернути увагу на зміну семантики дієслівного компонента. У діяхронії спостерігається звуження значення деяких дієслів. Наприклад, дієслово *treiben* у двн. і свн. періоди у складі конструкції „дієслово + іменник” мало значення: 1) „займатися чим-небудь (тривалий час)”; 2) „приводити в який-небудь стан”. У рнвн. період у текстах ділової прози дієслово *treiben* у складі УС уживалося тільки в першому значенні: *vil red treiben, vil grossen fleis treiben, verreterei treiben*. Незважаючи на звуження значення, активність цього дієслова зростає внаслідок залучення до складу УС нових іменників. У свн. період – це іменники, пов'язані зі сферою придворного життя: *einen tanz trîben, hohvart trîben*. У рнвн. період збільшення кількості іменників зумовлюється розвитком торговельно-грошових відносин: *handel treiben, handwerk treiben, kaufmanschaft treiben, gross hantierung und gewerb treiben*. Слід зазначити, що УС із дієсловом *treiben* зустрічається переважно в текстах південних канцелярій, у нижньонімецькому мовному ареалі зафіксовано УС *sachen treiben*. У середньонімецькому територіальному варіанті дієслово *treiben* у складі УС не виявлено. У сучасній німецькій мові нормативним стало висловлювання *Handel treiben*, яке ми зафіксували в текстах південного мовного ареалу.

У різні періоди змінюється активність дієслова *gewinnen* у сполученні „дієслово + іменник” із значенням „здобувати що-небудь”. Його розквіт спостерігається у свн. період: 102 одиниці порівняно з 19 у двн. період. У рнвн. період відбувається спад активності цього дієслова. Так, у текстах ділової прози засвідчено 10 одиниць, причому 6 – у південному ареалі, 1 – у середньонімецькому, 1 – у нижньонімецькому. Одне сполучення збіглося в обох варіантах: *fürgang gewinnen*, 2 – в усіх: *ein recht gewinnen, die stat gewinnen*; у сатиричній прозі рнвн. періоду – 2. Уживання дієслова *gewinnen* у текстах ділової прози тематично обмежене. УС із цим дієсловом зустрічаються здебільшого під час опису ділових угод і воєнних дій: *das*

böst gewinnen, spil gewinnen, die stat gewinnen. Протягом розвитку німецької мови може знижуватися продуктивність того чи іншого дієслова, якщо воно при цьому витісняється синонімом.

Розглянемо далі іменний компонент УС. Іменники, зазвичай абстрактні, у складі безприйменникових дієслівно-субстантивних словосполучень, виступають у ролі додатка: *schaden bringen*. Найчастіше – це прямий додаток в знахідному відмінку, але можливі й форми родового відмінка: *schadens tun, leides tun*.

Збільшення кількості УС, насамперед дієслівно-субстантивних, відбувається за рахунок іменного компонента. Для рнвн. періоду це:

- іменники, актуальні для конкретного періоду й віднесені до певної семантичної групи (торговельно-грошова й правова сфери), наприклад, *kaufmannschaft treiben, geld machen, (guten) kauf geben, recht legen, ein gesetz machen*;

- запозичені іменники. У ділових текстах широко використовуються такі висловлювання: *ein concilium rufen, ein concilium tragen, audienz erthailen, privilegien geben, practica machen, mandat geben, lection halten*.

Отже, нові УС, що утворилися в рнвн. період, включаються в ті ж продуктивні моделі.

На всіх етапах розвитку німецької мови до продуктивних належать номінативні стійкі словосполучення. Модель: „прикметник + конкретний іменник” = „характеристика людини” (*farende frowen, farende tochter, olde hût*). Виявлено випадки метонімічного перенесення (*das edel blut*). Під час іменування дотримуються соціального й класового розподілу: *das gemeine volck, das edel blut, unser heiliger vater (der Babst), etliche lute*.

Та сама структурна модель слугує для характеристики предмета: „прикметник + загальний іменник” => „характеристика предмета” (*schwartzs gelt, offen haus, bare pfennig, heimlich buch*). Спостерігається метонімічне перенесення значення прикметника (*offen haus*).

Засвідчено, що у релігійних джерелах переважають номінативні сполучення: *die heilige geschrift, das irdische paradies, die cristenlich leer, cristenliche ordnung, die kristliche welt, das ewige leben, die ewige ruwe, der heilige geist*. У них прикметники *heilig* і *kristlich* використовуються як синоніми, *ewig* уживається в переносному значенні.

Часове значення мають номінативні словосполучення, побудовані за моделлю „прийменник + іменник” із значенням „час” = „зараз” (*auf die stund, zu stunde, in diser stund, auf disen tag und stund*), у ряді випадків уживається займенник або прикметник (*zu aller zeit, zu ewigen tagen, zu ewigen zeiten*). Як іменний компонент виступає іменник *zeit*, що має загальне значення, і більш конкретні *tag, stunde*. Неозначений займенник *alle* та прикметник *ewig* слугують для вираження семантики „постійно”.

Структурно-семантична модель „*von* + іменник + *zu* + іменник”, де іменник повторюється, має значення „постійно”: *von haus zu haus, von jar zu jar, van lande to lande, von tag zu tag, von stucken zu stucken, von wort zu wort*. Варіанти числа були відзначені тільки в іменника *jar*: *von jar zu jar / von jaren zu jaren*.

На всіх етапах розвитку німецької мови парні словосполучення продуктивні; вони представлені в мові ще в дописемний період. Як уже говорилося вище, у рнвн. період їхня кількість значно збільшується, особливо це характерно для торгівельно-грошової сфери й судочинства. Але якщо в більш ранні періоди переважають висловлювання, утворені за допомогою алітерації (*liute und lant*) і рими (*breit und weit, wege und stege*), то в рнвн. період вони здебільшого побудовані за принципом значеннєвої опозиції або додатковості. Наприклад: *man und weib, im himmel und auf erden, mit hilf und zuschub*. Розквіт парних формул припадає саме на рнвн. період. Це пояснюється їхньою вживаністю в нових сферах писемності, пов'язаних із судочинством, торгівельно-грошовими відносинами. Як уже зазначалося раніше, основна функція парних формул – посилення окремих положень тексту.

Аналіз ФО дозволяє визначити дві групи парних словосполучень, що мають семантику: 1) узагальнення; 2) посилення ознаки, якості, дії. Компоненти парних словосполучень з узагальнювальним значенням пов'язані відносинами протиставлення: *reich und arm, berg und tal*. У нашій роботі виділено такі моделі парних УС із семантикою узагальнення:

1) жива особа (іменник) / суб. прикм. + жива особа (іменник) / суб. прикм. => „усі” (*reich und arm, alt und jung / jung und alt, bürger und bawern, gros und klein, land und leut*).

Іменники протиставляються за статтю (*mann und vrowe, knecht und magd*), за соціальним станом (*ritter und knecht*), за віком (*weib und kind, alt und jung*).

У моделей зафіксовано варіанти артикля (*ritter und knechte / die ritter und knechte*), числа (*weib und kind / weib und kinder*), порядку слів (*man und frau / frau und man*).

2) неживий предмет (іменник) + неживий предмет (іменник) => „усі” (*berg und tal, blut und fleisch, mit geist und leib, hab und gut, leib und gut*).

3) іменник + іменник => „завжди” (*tag und nacht, tag und zeit, in al den tagen und in den jaren*). Трапляються випадки варіювання числа другого компонента (*tag und nacht / tag und necht*), порядку проходження компонентів (*tag und nacht / nacht und tag*).

Моделі парних формул із значенням посилення структурно є сполученнями: а) іменників: *beisitzer und beistend, mit vleis und ernst, frist und zeit, ere und fromme, mit großen freiden und eren; nutz und frommen*; б) прикметників: *hilflich und dienstlich, gnedig und günstig, breit und weit*; в) дієслів одного тематичного ряду або синонімів: *bekennen und tun kunt, eren und toben; behuten und bewaren, schützen und verteidigen, schützen und schirmen, fließen und faren, husen und hegen, helfen und raden, singen und sagen*. У текстах ділової прози рнвн. періоду уживаються слова з нейтральною, позитивною, негативною семантикою, але переважають

слова з нейтральною й позитивною семантикою. Виявлено тавтологічні УС: *mer und mer, not und not, über und über, umb und umb, fort und fort*.

Крім парних, у зазначений період широко поширені сполучення, що складаються з трьох і більше компонентів. Наприклад: *got, eer und recht; wissen, willen und wort; los, ledig und frei; leib, leben, eer und gut*. Згодом такі багаточленні сполучення вийшли з ужитку або скоротилися до двочленних, як, наприклад, *los und ledig, leib und gut*.

Найчастіше компоненти парних сполучень поєднуються сполучником *und*. Рідше зустрічаються сполучники *oder, weder ... noch, weder ... aber, noch ... noch*. Наприклад: ***mit*** *worten* ***noch*** *mit wercken, weder mit worten noch mit geteten, lieb oder leid, weder lebendig oder tod*.

Розглянемо усталені порівняння. У процесі розвитку мови відбувається збільшення частки порівняльних конструкцій, це пов'язується з розширенням уявлень людини про навколишній світ і появу нових можливостей вираження відношення до дійсності. Виділяються ад'єктивні й дієслівні порівняння.

Модель ад'єктивних компаративів передає означальні відносини, називаючи ознаку й указуючи на її ступінь:

- 1) „прикм. + порівн. сполучник + іменник” => „характеристика ознаки”: *runt (sein) als ein kesselring*;
- 2) „прикм. + порівн. сполучник + речення” => „характеристика ознаки”: *(etw. tun) as lange as si leben*

На жаль зафіксовано небагато ад'єктивних усталених порівнянь, хоча вони активно функціонували в мові рнвн. періоду, про що свідчать дослідження інших жанрів.

Дієслівні компаративи називають дію та її якісну характеристику, що містить у собі вказівку на ступінь інтенсивності дії. Як предмет порівняння може виступати іменник (тваринний світ, людина, абстрактні поняття), зазвичай із неозначеним артиклем: „дієслово + порівн. сполучник +

іменник” => характеристика дії” (*etw. tun als ein frumer fürst, etw. tun wie ein schelm, rochen wie das fisch, sehen wie der tod*).

Серед дієслівних компаративів виділено дві структурно-семантичні моделі:

1) „дієслово + порівн. сполучник + іменник” => „характеристика позитивної дії”. У словосполученні *etw. tun als ein **frumer** fürst* це досягається за рахунок використання прикметника *frum*, що має позитивну семантику, в УС *etw. also dun as ein **valke** der einen vogel sleit* – порівняння з позитивним образом – соколом.

2) „дієслово + порівн. сполучник + іменник” => „характеристика негативної дії” (*etw. tun wie ein **schelm**, sehen wie der **tod***).

Розглянемо в діахронії сполучник у складі порівняльних конструкцій. У свн. період уживаються такі сполучники: *als, danne, sam, alsam*; у рнвн. – *als, wie, as*. У свн. період у складі порівняльних словосполучень поширений сполучник *als*. Сполучник *wie* у свн. період дослідниками поки не зафіксований. Як показує зіставлення досліджуваного матеріалу з одиницями, представленими в сатиричній літературі, куртуазному й шахрайському романах, найбільш продуктивним у стійких порівняннях рнвн. періоду є саме сполучник *wie*.

Можна простежити зв'язок уживання сполучника з територіальною приналежністю тексту. Так, сполучник *wie* переважає в текстах південних канцелярій (*rochen wie das fisch, leben wie zwischen katz und hund, etw. schlagen wie ein haselnuß, sehen wie der tod*), тоді як сполучник *als* у складі порівняльних конструкцій було зафіксовано тільки 1 раз (*etw. tun als ein frumer fürst*). У пам'ятках північних регіонів, навпаки, спостерігається тяжіння до сполучника *als / as* (*etw. tun as doren unde as affen, leben as katzen unde hunde, etw. tun as lange as si leben*).

У текстах ділової прози представлено здебільшого усталені порівняння, що служать для характеристики дії або стану. Таке співвідношення дієслівних і ад'єктивних порівнянь у ділових текстах

можна пояснити тим, що більше значення надавалося оцінці дії та її результату, зафіксованому в документах.

Здійснене порівняння дозволяє зробити такі висновки щодо розвитку моделей ФО у діяхронії:

1) моделі УС характеризуються наступністю в діяхронії. При цьому константними є їхня семантика й структура;

2) стійкість моделей у діяхронії відносна. Отже, можливі зміни значень моделей (за рахунок розширення, а також конкретизації вже наявних) і їхньої структури (більш активними стають прийменникові моделі);

3) до змінних компонентів моделей належить їхнє лексичне наповнення. Його розмаїтість може збільшуватися або зменшуватися в різні періоди, що пов'язується з розвитком лексичного складу мови;

4) усередині моделей можливі різноманітні формальні варіанти.

Отже, для УС ідіоматичного типу характерне збереження структурно-семантичних моделей у діяхронії. Найбільш стійкими виявляються моделі парних словосполучень, що функціонують у різні періоди без змін з боку структури й семантики. Моделі порівнянь стають більш різноманітними за рахунок уживання нових структур. Стабільність дієслівних ідіоматичних одиниць відносна. Через одиничність свого значення ці фразеологізми виявляються „вразливішими” в історичному плані, ніж словосполучення, об'єднані більш загальною семантикою.

Література

Алефіренко М. Ф. Проблема фразеологічного рівня мови. К., 1984.

Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. М., 1947.

Гак В. Г. Фразеология, образность и культура. М., 1988.

Кубрякова Е. С. Слово в дискурсе (новые подходы к его анализу). М., 2002.

Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка. М., 1996.

Мокиенко В. М. Славянская фразеология. М., 1989.

Серебрянников Б. А. Языковая номинация: Общие вопросы. М., 1977.

Friedrich J. Phraseologisches Wörterbuch des Mittelhochdeutschen. Tübingen, 2006.

Köbler G. Neuhochdeutsch-althochdeutsches Wörterbuch. Berlin. 2006.

Röhrich L. Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. Berlin. 2000.